Сергій Тарадайко

Філософ і влада

> – Слухай, філософе! – сказав сотник,
> і голос його став твердий і грізний, –
> я не люблю цих вигадок.
>
> *Микола Гоголь. Вій*

Якщо сприймати філософію в її творчому вимірі, то, може, найперше варто згадати підходи, що відображені Дельозом і Ґваттарі в їхній останній спільній роботі, власне, «Щó таке філософія?» Й зокрема, дуже прикметною виявляється тут ідея про такі собі «концептуальні персонажі».

Для прикладу, можна відразу послатися на Платона, бо, висловлюючи свої власні думки, він усе-таки промовляє від імені Сократа. – Йдеться саме про «концептуальний персонаж»; його потрібно відрізняти від «історичної», так би мовити, постаті. Це, зрештою, тільки засіб у побудові певного твору, лише можливість окреслити свою думку. Найбільше ті персонажі поширені, поза сумнівом, у Ніцше, й визначальним є Заратустра.

Це може бути біблійний Авраам, як у К'єркегора, чи врешті Простець, або Простак, як у Миколи Кузанського, й істотним є те, що такі персонажі здатні знову з'являтися ще сьогодні. «Список концептуальних персонажів, – як зазначали Дельоз і Ґваттарі, – ніколи не завершиться і саме тому відіграє важливу роль в еволюції чи мутаціях філософії»[1].

Так ось, якщо виходити з наведеної логіки, можна впевнено говорити, що в українській культурі добре відомим є персонаж, який має суттєві риси «концептуального». – Це філософ у повісті «Вій»[2].

У багато кого, звичайно, може з'явитися й сумнів: а чи варто називати цього хлопчину філософом? Адже йшлося лише про певний щабель освіти; «граматики, ритори, філософи й богослови»... Проте надалі слово «філософ» уже вживалося в особистому, так би мовити, сенсі, й нарешті воно пристало до того хлопця. Саме так, отже «філософом», його звуть і сам автор і герої. Тобто, здається, для Гоголя важливо було зобразити не стільки семінариста, що вивчає філософію, скільки саме філософа, хай навіть і лише номінально, бо, звісно, наступні події були глибоко недосяжні для буденного розуміння. Тому справді з'являється, власне, той «персонаж», який неначе попереджає, що знадобиться зовсім інший рівень осмислення.

---

[1] *Дельоз Ж., Ґваттарі Ф.* Щó таке філософія? – Львів: Астролябія, 2015. – С. 9.
[2] Цит. за виданням: *Гоголь М.* Зібрання творів: у 7 т. – К.: Наукова думка, 2008. – Т. 2.

Можливо, найбільш істотна риса філософа це знаходження «на межі», життя та смерті, відомого й невідомого. При такому тлумаченні, Хома Брут уже напевне має підстави бути філософом.

Але Гоголь іде ще далі, бо визначає проблему, що видається сьогодні, може, найпершою для новітньої філософії. – За формулою Фуко, це питання про «технології влади». Ми звикли сприймати «Вій» переважно через уяву, немов у вигляді фільму жахів. А втім, якщо просто триматися цього тексту, можна відкрити для себе ціле дослідження влади, й залишається дивуватись його продуманій послідовності.

На початку нашої повісті показані ті порядки, що панують у семінарії. При цьому майже нічого не сказано про навчання, хоча детально зображена вся практика покарань. Уже найменші, граматики, мають одразу привчатися «до добрих палів у обидві руки, а іноді й до вишневих різок». Адже надалі згадані заходи посилюються все більше.

Виконання тих екзекуцій забезпечує ніхто інший як (увага!) професор, «і тоді, як він шмагав різками по пальцях риторику, в другому класі другий професор шльопав дерев'яними лопатками по руках філософію». Та напевне ще важче потерпали тоді богослови, що становили найвищий рівень освіти; тож «їм, як казав професор богослов'я, одсипалося по мірці *крупного гороху*, яка одмірювалася коротенькими ремінними канчуками».

Тобто справді корисно буде звернутися до згаданого Фуко, до відомої його праці «Наглядати й карати». – Зрозуміло, це визначальні прояви *влади*. До слова, вона знаходиться не стільки «згори», скільки «знизу» суспільства, тож у кожній казармі та школі. За термінами Фуко, це «мікрофізика влади», ледь не найбільше його відкриття.

Треба відзначити, що Фуко показав і відношення тієї влади до знання, зауважив їхню взаємну пов'язаність. – Отже, дії «професорів», які насправді шмагають учнів, отримують у наведеному контексті своє суттєве пояснення. Це, звісно, представники самої влади. Й найдієвішим її засобом упокорення ще лишаються саме тілесні покарання, бо, зрештою... «Що то була б за кара, якби вона не діяла на тіло?»[3]

Ці мотиви надто настійливо виникають у Гоголя. В іншому його творі таку практику підтвердив і Тарас Бульба, коли сини повернулися з академії: «А признайтеся, синки, дуже шмагали вас березиною та свіжим вишником?.. А може... і канчуками парили?» – При цьому швидко з'ясовується, що влада не тільки карає тих учнів, але й уважно пильнує і ніколи не дозволяє втекти. Власне старший, Остап, «почав з того свій шлях, що першого ще року втік. Його завернули, відшмагали тяжко й посадили за книжку». Ми, звичайно ж, іще побачимо цю властивість...

---

[3] *Фуко М*. Наглядати й карати. Народження в'язниці. – К.: Комубук, 2020. – С. 26

Отже треба повертатися до філософа, бо надалі він у супроводі друзів, уже на «вакаціях», опиняється серед ночі на невідомому хуторі. Саме звідси розпочалися ті дивні події, що перекинули та врешті й увірвали його життя. Довелося зустріти відьму. – Насправді вона постала небаченою досі формою вже знайомої для філософа *влади*.

Тут одразу примітно, що, пускаючи на ночівлю, стара ставить умову – має покласти бурсаків у різні місця. Це стародавнє правило *divide et impera*, «розділяй і володарюй». Отже невдовзі вона зайшла до Хоми та намагалася його вхопити. Й раптово стрибнула йому на спину, і він, «як верховий кінь, поніс її на плечах своїх». – Якщо це не картина саме владного домінування, тоді, зрештою, щó це?

Власне звідси відкрилися зовсім інші, схоже, найглибші виміри влади, чуттєві та сексуальні. Треба визнати, що наступне зображення цього досвіду стає просто неперевершеним. І найперше ми переносимося до внутрішнього, може, навіть уявного світу Хоми. «Наяву це, чи сниться?» – «Якесь млосне, неприємне і разом солодке почуття підступало йому до серця».

Невдовзі йому здалося, що трава, над якою вони помчали, залишилася вже немовби десь унизу і «над нею була прозора, як гірське джерело, вода». Ця вода позначала собою сферу зовсім іншого, власне, внутрішнього життя, досить уявного та здебільшого й несвідомого. – Зі стихії тої води випливало дуже звабливе, суто жіноче видіння, дивна русалка, що спокушала філософа всіми вигинами свого чудового тіла. Перед очима «...мелькала спина й нога, опукла, пружна, вся створена з блиску й трепету». – Тоді вона перекинулася на спину, та відкрилися «ніжні перса її, матові, як фарфор...»

І немовби вчувалося йому щось особливе. «Вітер чи музика: дзвенить, дзвенить і в’ється, і підступає»... й це тривало. «Піт котився з нього градом. Його охопило якесь диявольські солодке почуття, він відчував якусь гостру, якусь млосно-страшну насолоду».

Не варто довго пояснювати, що йдеться про сексуальне задоволення. – Та варто не забувати, що відьма все ще сиділа за плечима Хоми, бо, по суті, саме вона й насилала такі видіння. Можна справді казати про сексуальність; але, здається, в якомусь іншому й особливому сенсі, коли, зрештою, йдеться про підкорення та владу, – це доволі схоже на те, що Володимир Єрмоленко назвав «еро-політика»[4], тобто влада через еротику.

Та швидко з’ясувалося, що Хома таки здатний до спротиву. Найперше, більш-менш отямившись, він одразу ж починає пригадувати всі відомі йому закляття та молитви. Власне, справа не в їхній дієвості, бо так йому вдалося розвіяти ту примару й опанувати себе ментально (філософ!).

---

[4] Див.: *Єрмоленко В*. Ерос і Психея. Кохання і культура в Європі: есеї. – Львів: Видавництво Старого Лева, 2024.

І відразу відчулось якесь полегшення, та й відьма значно слабкіше вже трималася на ньому. Нарешті він якось вихопився з-під неї й заскочив і собі прямо на спину старої, ще й почав її лупцювати, піднявши на дорозі поліно. Та настільки затято, що відьма не витримала, впала й раптово перетворилася на панночку, з якою філософу ще доведеться доволі близько познайомитися. Ця дивна пригода відома кожному змалку. Але маємо зауважити тут і дещо, може, незвичне, – коли людина не підкорилася владі та справді звільнилася. Ще й підняла на неї руку!

Звісно, влада такого не вибачає; тому філософа викликали до ректора. Вже поширилися чутки, що помирає сильно побита дочка відомого сотника, причому вона просила, «щоб відхідну по ній і молитви» три дні після смерті читав один із семінаристів, а саме: Хома Брут. – Отже ректор і наказав йому збиратися в дорогу, бо сотник уже прислав по нього підводу.

Проте філософ, охоплений дуже кепськими передчуттями, прямо каже, що не поїде, й відразу чує від ректора суто владне. – Слухай, domine, Хомо! (Це наказове слово «слухай» не залишає жодного сумніву, хто має говорити, хто слухати.) Тому далі: «тебе ніякий чорт і не питає про те, хочеш ти їхати, чи не хочеш»... А на випадок, якщо Хома буде «мудрувати» (це ж філософ), уже знайома погроза, – «то звелю тебе по спині й по іншому так одшмагати молодим березняком, що й до бані не треба буде ходити».

Розуміючи, що сперечатися не варто, Хома мовчки виходить і вирішує «покластися на свої ноги». – Якщо знову звернутися до Дельоза та Ґваттарі, треба згадати про достатньо важливий їхній концепт із відомого двотомника «Капіталізм і шизофренія». Це «лінії втечі»[5].

Але врешті з’ясувалося, що втекти не дадуть, адже підводою приїхали ще й сотникові козаки. Причому ректор їм окремо й доволі владно підказує: «Та філософа прив’язати, щоб не втік, бува»... «Наглядати й карати» (Фуко); тут одразу пригадуються ці вирішальні прояви влади. Крім того, прикметно, що козаки привезли до семінарії цілу купу продуктів, адже треба зазначити, що цей заклад і справді мав існувати на кошти благодійників або спонсорів. Отже відносини ректора й сотника були напевне доволі дружні.

Та здається, начебто влада це не кілька різних осіб, а суцільна мережа чи, скажімо, потужне силове поле, що тримає й не відпускає. Тож якщо вже потрапив у ці тенета, то звільнитися не вдається...

Що стосується сотника, то він є, беззаперечно, саме людиною влади. – Його дійсно поважають у Києві; та, звичайно, на власному хуторі його влада просто безмежна. Природно, що він і справді зображений дуже засмученим, але грізним і самоправним.

---

[5] Див.: *Дельоз Ж., Ґваттарі Ф.* Капіталізм і шизофренія: Анти-Едіп. – К.: КАРМЕ – СІНТО, 1996.

Отже, перша розмова сотника та філософа більше скидалася на допит, адже це були запитання та відповіді. До речі, можна відзначити, що Канетті називав їх «елементами влади» й описав у незвичному творі «Маса і влада». Запитання це певне втручання. «Коли до нього вдаються як до засобу влади, воно ножем урізається в тіло того, кому його ставлять»[6]. І знову це відчуття ледь не фізичної загрози...

Вся подальша розмова дуже добре показує нам окремі прийоми влади. Спочатку це висування вимоги про читання біля померлої; й також обіцянка вельми щедрої нагороди. Та врешті, звісно, погроза, на випадок, якщо Хома, бува, наважиться на непослух.

А стосовно винагороди, це знову спокуса, надто відома тактика влади. Тільки зараз уже не через еротику й сексуальність, а викликаючи сподівання на дуже швидке збагачення. Примітно, що Хома спершу нібито й піддається на зазначену приманку. «Три ночі як-небудь одроблю, – подумав філософ, – зате пан наб’є мені обидві кишені чистими червінцями». – Проте варто було побачити та впізнати нарешті панночку, і стало вже не до того.

Тут одразу ніби зійшлося все разом. І ректор, і професори з канчуками та різками, і сотник, і козаки, й сама панночка, й чортівня, що стояла за нею. Насправді, замість окремих облич, які змінювались, як у відьми, відчувалася владна сила, що підкорила всі сфери життя.

Це поєднання, може, найкраще підкреслене тою родинною близькістю, що пов’язувала сотника й панночку, його дочку, «сотниківну», якщо згадати доволі давнє слівце. Й вона насамперед успадкувала його «волю до влади»... Це вкотре було підтверджено в історії про псаря, почутій Хомою від челяді. Той Микита, кажуть, і справді заглядався на панночку, тож одного разу вона до нього наблизилася: «Дай, каже, Микитко, я покладу на тебе свою ніжку». Він охоче зголосився, «не тільки ніжку, а й сама сідай на мене»...

Та треба було починати читання. Й виникає дуже моторошне відчуття, ніби відьма може, зрештою, підвестися, що раптом і відбулося; тоді філософ окреслює себе колом, яке мало його захищати. – Власне кажучи, саме звідси проглядає певна прикмета, досить істотна для «концептуального персонажа» (якщо знову повертатися до Дельоза та Ґваттарі).

З одного боку, це коло захищало й робило невидимим, – але, з іншого, вкрай обмежувало простір, який лишився відтак у філософа... Тобто йшлося про знаходження всередині того кола; та відсторонення від усього, що зовні. Причому це тривало й тоді, коли нарешті настає ранок і філософ опиняється між людей. Вони, звичайно, дуже хотіли б дізнатися, що справді було вночі. Та Хома лиш обмежувався відмовками й не хотів обговорювати це питання, «через якесь несвідоме для нього почуття...»

---

[6] *Канетті Е*. Маса і влада. – К.: Альтернативи, 2001. – С. 237.

Йому, напевне, здавалося, ніби люди не зможуть уявити собі страхіття, пережиті ним уночі. Тому він уникає цієї розмови й відчуває неначе прірву, що відділяє його від інших. Отже, філософ опиняється в ізольованому стані; це глибоко суперечило вже звичному розумінню, де філософія має прагнути всеосяжного та загального бачення.

Після другої, ще страшнішої ночі його застали ледве живим і помітно, наполовину вже посивілим... Одне слово, відчувши, що більше не витримає, філософ іде до сотника й відмовляється продовжувати. Та влада виявляється не просто невблаганною, вона повторює свою звичну погрозу. – «Ти можеш це робити в вашій бурсі, – відповів йому сотник, – а в мене не так: я вже як одшмагаю, то не так, як ректор. Чи знаєш ти, що таке добрі ремінні канчуки? – Як не знати! – сказав філософ, знизивши голос».

Ось таке було тодішнє «знання». Тут окремо, до речі, треба поглянути на сотника, бо зараз «обличчя його набрало владного й жорстокого виразу». Це, звісно ж, обличчя влади. Не можна не помітити й те, з якою постійністю тут виникає тема тілесного покарання, – це типове «нав'язливе повторення». Не дивно, що Фройд у роботі «По той бік принципу задоволення» розглядає такі повтори неначе прояв «інстинкту смерті»[7].

На завершення сотник, у брутальній і наказовій манері, твердо сказав: «Іди, іди! справляй своє діло! Не справиш – не встанеш, а справиш – тисяча червінців!» Отже вибору не було, бо загинеш і так, і так...

А тому залишалося тільки спробувати втекти, та, далеченько відбігши, він чує спокійний голос одного із козаків, який кепкує щодо напрямку втечі. Тобто стає зрозуміло, що за філософом іде постійне спостереження й утекти немає жодного шансу. – До слова, коли нарешті привели Вія, його завдання, власне, в тому і полягало, щоб узріти філософа, який лишався невидимим. – Отже знову «наглядати й карати»...

Прочитавши цю повість у наведеному тлумаченні, вже напевне на часі повернутися до питання про «концептуальні персонажі». – Чи здатна фігура того філософа Хоми Брута мати значення глибше за винятково літературне? Чи здатна вона додати дещо важливе до розуміння справи філософа взагалі? Нехай навіть у негативному сенсі.

Тож ідеться про ситуацію чи не найбільшого тиску влади на філософа. До речі, йому вдалося дуже гідно триматися, й не в останню чергу, напевне, завдяки своїй підготовці. – Філософу були добре відомі всі потужні заклятя та молитви, ще й заклинання («що їх навчив його один чернець, який бачив усе життя своє відьом та нечисту силу»). – При цьому Хома таки залишався людиною суто земною: любив і хильнути, й поїсти, і тягнувся за жіноцтвом, яке платило йому взаємністю.

---

[7] Див.: *Фройд З*. По той бік принципу задоволення. – Харків: Фоліо, 2019.

Слід окремо згадати його приязну товариськість. Оту приємну манеру, де щось академічне та доволі природне для вихованця семінарії не заважало його щирій відкритості. Не дивно, що люди завжди приймали та пригощали вічно голодного філософа...

Саме сфера його звичного спілкування врешті й зазнала нападу влади. Починаючи з усамітненого місця для ночівлі при першій зустрічі з відьмою, він опиняється в усе більшій ізоляції. Й поступово все гостріше це відчуває. Переживши таке страхіття, філософ уже неначе відокремлюється від людей; адже внутрішньо відчуває, що вже не належить їхньому світу...

Прикметно, що переслідування філософа та драматична його загибель, які спричинені владою, не здаються чимось умовним. У західному розумінні це не просто відомий, але певною мірою й засадничий сюжет. Адже йдеться про згаданого вже Сократа.

Звичайно, можна сказати, що порівнювати Хому та Сократа безглуздо. Проте, в одному й іншому випадку, безперечним є переслідування філософа саме владою та кінцева його загибель. І це досить істотно для літературного (та ще й «концептуального») персонажа. – Хоча, напевне, не менш істотною видається тут і відмінність: якщо Хома перебуває в ізольованому становищі, то Сократ у постійному спілкуванні.

До речі, це спілкування Сократа стає цілковито публічним і триватиме до самого кінця, тобто до виступу на суді, до прощання в очікуванні страти. Власне кажучи, саме це спілкування й народжує всіми шанованого Сократа; чи, радше, той «концептуальний персонаж».

А проте треба враховувати, що влада в Афінах інакша ніж у київській семінарії чи на хуторі, бо врешті вона дотримується традицій саме вільного, дуже звичного для греків оприлюднення своєї думки. – Не таким, очевидно, було становище Хоми, адже ректор і сотник не хотіли його навіть і слухати. Щодо сотникової прислуги, то філософу вже й самому не хотілося говорити про пережиті страхіття...

Саме ця неможливість, а зрештою й небажання говорити стали дійсно вельми прикметними для філософа. Хоча приклад уже відзначеного Сократа має засвідчити, що філософу важливо таки говорити... Ця колізія й дозволяє побачити тут окремий «концептуальний персонаж».

Отже: філософ, який не може (та й не хоче) говорити, й тому не може бути насправді філософом. І таке протиріччя не здається чимсь умоглядним. Адже відразу пригадується не дуже давня пора, коли правильною вважалась одна-єдина філософія; це, звісно, ставало наслідком «ідейного» тиску влади. Тому будь-яка вільна думка мала триматися при собі. Й відповідна людина, хай навіть і здібна, лише повторювала певні формули; навряд чи вона могла називати себе філософом.

Усі звичні вже «концептуальні персонажі» мали справді висловлювати свою думку, вони створені були саме для цього. До прикладу можна згадати про «Так казав Заратустра». – Тож у нашому випадку ми виявили персонаж, який тим і примітний, що не може говорити.

Ця постать, якщо дивитися на неї метафорично, має немовби відкрити деякі риси філософії. – Й зокрема, небажання (майже приховане чи свідоме) говорити про найгостріші питання свого життя. Й зосередження на тематиці лише, сказати б, академічній. Ніби те давньоримське, відоме прізвище, Брут, яке філософ отримав у семінарії, бо насправді був сиротою.

прифронтове Запоріжжя,
наприкінці 2024 року